

DİVAN EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Ottoman Literature Studies

ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Sayı 29, İstanbul 2022, 654-671

KERİMİ'NİN ARAPÇA-TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜĞÜ: İSBÂH

Yunus Kaplan

Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
(yunuskaplan80@gmail.com), ORCID: 0000-0002-2421-253X/ **Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University**
Faculty of Arts and Sciences Department of Turkish Language and Literature

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15.09.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 25.10.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2022

Yayın Sezonu: Güz

Atıf/Citation

Kaplan, Yunus (2022), "Kerîmi'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: İsbâh", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 29, 654-671.

Kaplan, Yunus (2022), "Kerimi's Arabic-Turkish Verse Dictionary: Isbah", Journal of Ottoman Literature Studies, 29, 654-671.

*Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.*

Kerimî'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: İsbâh

Özet

Türkçe dışında en az bir farklı dilin öğretilmesine yardımcı kaynak olarak kaleme alınan ve tuhfe olarak adlandırılan manzum sözlükler, klasik Türk edebiyatına zenginlik katan önemli edebî türler arasında yer alır. Bilhassa Osmanlı tebaasındaki toplumların dilleri olmak üzere Rumca, Ermenice, Boşnakça, Bulgarca, Arnavutça, Almanca ve İngilizce gibi dillerde tanzim edilen farklı örneklerle de sahip olmakla birlikte bu türdeki eserlerin büyük çoğunluğu Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe veya Arapça-Farsça-Türkçe şeklindedir. Bu minvalde tanzim edilmiş olan sözlüklerden biri de İsbâh'tır.

Arapça-Türkçe manzum bir sözlük olan ve 1635 yılı veya öncesinde telif edilen bu eserin müellifi - Anadolu'da kadılık yaptığına dair bilgi kırıntısı dışında- hayatı hakkında elde herhangi bir bilgi bulunmayan Kerimî mahlaslı bir şairdir. Arapça mensur bir mukaddime, beyit sayısı 4 ile 80 arasında değişen 38 kıt'a ve 572 beyitten müteşekkil olan İsbâh; 1800 civarında Arapça kelime veya ibarenin Türkçe karşılığını ihtiva etmektedir. Klasik tuhfe türünün sahip olduğu bütün özellikleri haiz olan eserde, sadece günlük hayatta ihtiyaç duyulan sıradan kelimelere değil, özel isim hüviyeti taşıyan yer ve şahıs isimlerine de yer verilmiştir.

Bu çalışmada şimdilik bilinen tek nüshası, Millet Kütüphanesinde Ali Emiri Koleksiyonu "Manzum 1296" numarada kayıtlı bulunan İsbâh'ın şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durulduktan sonra, eserden seçilen bazı bölümlerin çeviri yazılı metinlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Türk edebiyatı, manzum sözlük, Kerimî, İsbâh.*

Kerimi's Arabic-Turkish Verse Dictionary: Isbah

Abstract

Turkish poetic dictionaries, which are disposed as a supplementary source to teach at least one different language other than Turkish, are among the important literary genres that add richness to classical Turkish literature. Although the language of communities of Ottoman subjects such as especially Greek, Armenian, Bosnian, Bulgarian, Albanian, German and English languages is being issued in different samples, the vast majority of this type of works have been issued in Arabic-Turkish, Persian-Turkish or Arabic-Persian-Turkish. One of the dictionaries that has been disposed in this way is Isbah.

The author of this work, which was Turkish Arabic-verse dictionary, and which was published in 1635 or before, is a poet with the pseudonym Kerimi, who does not have any information about his life, except for a crumb of information that he was a Muslim judge in Anatolia. Isbah which is a Turkish Arabic preliminary, consisting of 38 stanza and 572 couplets, the number of couplets of which varies from 4 to 80; contains the Turkish equivalent of about 1800 Arabic words or phrases. In the work, which has all the features of the classical genre of tuhfe, not only the ordinary words needed in everyday life, but also the names of places and people bearing the identity of a special name are included.

In this study, after focusing on the shape and content characteristics of the Isbah, the only known copy of which is registered in the Ali Emiri Collection "Manzum 1296" in the National Library, the translation of some selected chapters from the work has been included.

Keywords: *Classical Turkish Literature, verse dictionary, Kerimi, Isbah.*

Giriş

Sözlükler, canlı bir mefhum olan bir dilin tarih boyunca sahip olduğu kelime hazinesinin muhafazasında ve bu dildeki kelimelerin tarihî seyir içinde geçirmiş olduğu değişimleri kayıt atına almaları bakımından oldukça önemli eser türleridir. Genellikle farklı milletlere mensup fertlere kaynak dili öğretme amacıyla yazılan bu eserler, sadece dil öğreniminde başucu kaynağı olan bir eğitim aracı değil aynı zamanda yazılmış oldukları dilleri konuşan milletlerin sahip olduğu maddi ve manevi kültürel birikimleri yansıtan önemli yazılı vesikalardır. Yüzyıllar boyunca tarih sahnesinde göstermiş oldukları başarılarla kendinden söz ettirmiş köklü ve kadim milletlerin zengin edebî birikimleri içinde bu türden yazılmış sayısız esere tesadüf edilmektedir (Kaplan 2020: 42).

İnsanlık tarihinin köklü ve kadim milletleri arasında yer alan, tarih boyunca sayısız devletler kurarak dünya siyaset tarihinde ihtişamlı bir yere sahip milletlerden biri de Türklerdir. İslamiyetin kabulüyle birlikte İslam medeniyet havzasına dâhil olan bu millet, önce bu medeniyetin önemli iştirakçilerinden olan Araplar ve Farslarla daha sonraları ise Batı'ya yapılan seferler neticesinde fethedilen yeni yerlerin topluluklarıyla yakın münasebetler içinde olmuştur. Bu münasebetler zamanla karşı tarafın dilini öğrenme ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu ihtiyaç da dil öğretiminin vazgeçilmez malzemelerinden biri olan sözlüklerin yazımını elzem hâle getirmiştir (Kaplan 2022: 487).

Türk edebiyatında dillerinden biri Türkçe olan birçok sözlük kaleme alınmıştır. Mensur ve manzum olmak üzere iki şekilde vücut bulan bu eserler içinde, hafızada tutulması ve öğrenilmesi daha kolay olması yanında edebî hüviyete de haiz olan manzum sözlüklerin ayrı bir yeri vardır. Osmanlı edebî geleneğinde edebî bir tür olarak “tuhfe” diye adlandırılan manzum sözlükler, her ne kadar önceleri Arapça ve Farsça dilleri için tanzim edilmiş olsalar da zamanla çeşitli vesilelerle irtibatla bulunulan milletlerin dilleri olan Rumca, Bulgarca, Boşnakça, Arnavutça, Ermenice, Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi farklı dillerde de tanzim edilmişlerdir.

Klasik Türk edebiyatında tuhfe türünde kaleme alınmış 70 civarında eserin varlığı bilinmektedir. Bu eserlerin hemen hemen hepsi ilmî çalışmalara malzeme olmuş; yapılan bu çalışmalarda sahip oldukları şekil ve muhteva özellikleriyle tahlile tabi tutulan eserlerin çeviri yazı metinleri ilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Ancak kütüphane kataloglarının taranması ve eserlerin incelenmesi neticesinde tuhfe türündeki bilinen mevcut esere her geçen gün yenileri eklenmektedir.

Bu çalışmanın konusunu da yapılan kütüphane arşivlerinin taranması neticesinde varlığı tespit edilen ve şimdiye kadar ilim âleminin haberdar olmadığı *İsbâh* teşkil etmektedir. Arapça-Türkçe şeklinde tanzim edilen ve telif tarihi belli olmayan eserin müellifi, Kerîmî mahlaslı bir şairdir. Bu çalışmada *İsbâh*'ın sahip olduğu şekil ve muhteva özellikleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulduktan sonra eserden seçilmiş bazı bölümlerin çeviri yazılı metnine yer verilmiştir.

1. Manzum Sözlük Tarihçesine Kısa Bir Bakış

İlk manzum gramer kitabı ve sözlük yazımına XI. yüzyıldan itibaren rastlanır. Bu ilk örnekler, Arap dilciler tarafından kaside tarzında kaleme alınmıştır. Yemenli dilci ve şair İsmail b. İbrahim b. Muhammed er-Rib'î'nin (öl. 1087) *Kaydü'l-Evâbid* adlı eseri, Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn*'indeki kelimeleri içeren kaside tarzında yazılmış Arapça bir sözlüktür. Ez-Zemahşerî'nin 513-514/1119-20 yılları arasında yazdığı *el-Mufasssal*'ı, İbn Mâlik adıyla meşhur Cemâlüddin Ebî Abdullâh Muhammed b. Mâlik et-Tâci'nin (öl. 1274) *Teshîlü'l-Fevâ'id ve Tekmilü'l-Makâsid*'i, öğrenciler için yazılmış Arapçanın temel gramer kurallarını da işleyen önemli

manzum eserlerdendir. Edîb Natanazzî'nin (öl. 1106) *Düstûrî'l-Lüga ve Kitâbü'l-Halâs* adlarıyla bilinen eseri ise iki dilli manzum sözlük tarzının ilk ve kısmi örneğini teşkil eder (Öz 2016: 51).

İki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği, XIII. yüzyıl müelliflerinden Bedrüddin Ebû Nasr Mes'ûd (Mahmûd) b. Ebi Bekr el-Ferâhî'nin *Nisâbu's-Sıbyân*'ıdır. Arapça kelimelerin Farsça karşılıklarıyla nazmedildiği bu manzum sözlük, XIII. yüzyıldan sonra, Arapça öğrenmek ve öğretmek için mektep ve medreselerde okutulmuş ve ezberletilmiş; İran, Anadolu, Türkistan ve özellikle Hindistan'da büyük ilgi görmüştür (Öz 2016: 51-52).

Anadolu'da ilk manzum sözlük örneklerinin Arapça-Farsça şeklinde kaleme alınmış oldukları bilinmektedir. Bu durumun temel nedeni olarak 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da konuşma dili olan Türkçenin yanında Farsçanın resmî dil, Arapçanın ise ilim dili olarak ön plana çıkmış olması gösterilebilir. Bu iki dilin öğrenimi ve öğretiminin daha etkin yapılabilme ihtiyacına cevap vermek amacıyla kaleme alınan manzum sözlük örnekleri zamanla çeşitlilik kazanarak Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice, Türkçe-Boşnakça gibi farklı örneklerle de sahip olmakla birlikte daha çok Farsça-Türkçe, Arapça-Türkçe ve Arapça-Farsça-Türkçe olmak üzere üç şekilde sözlük yazımı yaygınlık kazanmıştır (Kaplan 2018: 56).

Bu meyanda Anadolu'da Arapça-Farsça şeklindeki ilk manzum örnek, İsfahan kadısı Seyfüddîn Zekeriyâ'nın torunu Çemişgezek kadısı Şemsüddîn Ahmed'in oğlu Şükrullah'ın 1242-43 yılında kaleme aldığı *Zühretü'l-Edeb*'dir. Hüsameddin Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî'nin *Nasîbü'l-Fityân* ve *Nesîbü't-Tıbyân*'ı, Abdülhamîd el-Engürî'nin 1356 yılında telif ettiği *Silkü'l-Cevâhir*'i, Germiyanlı şair Ahmedî'nin 1360-1377 yılları arasında nazmettiği tahmin edilen *Mirkâtü'l-Edeb*'i ve yine Germiyanlı şair Ahmed-i Dâ'î'nin Şehzade Murad'ın okuması için kaleme aldığı *Ukûdü'l-Cevâhir*'i bu tarzda yazılmış ilk manzum sözlüklerdir (Öz 2016: 48).

2. Arapça-Türkçe Manzum Sözlükler

Bu çalışma vesilesiyle gün yüzüne çıkarılan ve hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilen *İsbâh* dışında Türk edebiyatında Arapça-Türkçe şeklinde tanzim edilmiş 19 adet manzum sözlüğün varlığı bilinmektedir. Çeşitli çalışmalarla özellikleri ortaya konan bu sözlükler şunlardır:

2.1. Lügat-ı Ferišteoğlu: Abdullatif İbn-i Melek (öl. 1418'den sonra) tarafından 1392 yılında kaleme alındığı tahmin edilen bu eser, Arapça-Türkçe şeklinde kaleme alınan manzum sözlüklerin ilkidir. İbn-i Melek'in torunu Abdurrahman'ın dil eğitimi ve Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için kaleme alınan eserde, 1528 Arapça kelimenin Türkçe karşılığına yer verilmiştir (Muhtar 1993: 21, 273).

2.2. Mahmûdiyye: Eserin müellifi ve telif tarihi hakkında elde kesin bir kayıt bulunmamaktadır. 957/1550-51 yılı veya öncesinde telif edildiği tahmin edilen eser, Ferišteoğlu Lügati'ne naziredir. 447 beyitten müteşekkil bu manzum sözlükte, 2073 Arapça kelimeye 1573 Türkçe kelimeyle karşılık verilmiştir (Ölker 2015: 31-33).

2.3. Lügat-ı Visâlî: Visâlî (öl. ?) mahlaslı bir şair tarafından 1574 yılında hurûf-ı heca tertibine göre tanzim edilmiş olup toplam 488 beyitten müteşekkildir. 1900 civarı Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilen bu manzum sözlük, bir mukaddime ve sözlük bölümünü oluşturan 40 kıt'adan oluşmaktadır (Kaplan 2018: 59-60).

2.4. Cevâhirü'l-Kelimât: Şemsi Ahmed Paşa (öl. 1580) tarafından yazılan eserin tanzim tarihi belli değildir. 643 beyit tutarındaki eserde, Arapça kelimelere Türkçe karşılık olarak verilen 1467 madde başı kelime mevcuttur. Bu sayı, tekrarlarla birlikte 2000'i bulmaktadır (İnce 2002: 179).

2.5. Teşrih-i Tıbâ: Cihâdî (öl. ?) mahlaslı bir şair tarafından 1000/1591-92 yılında yazıldığı düşünülmektedir. 369 beyitten müteşekkildir (Doğan 2016: 18-21).

2.6. Islâh-ı Merkezî: *Ferişteoğlu Lugati'*ne nazire olan eser, Merkez-zâde Ahmed Efendi (öl. 1556) tarafından kaleme alınmıştır. Toplam 381 beyit ve 22 kıt'adan müteşekkildir (Tanrıverdi 2008: 47).

2.7. Tuhfe-i Fedâî: Mehmed Fedâî (öl. 1654) tarafından 1634 yılında Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak kaleme alınmıştır. 401 beyit olan eserde, 1211 Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir (Yakar 2007: 1019).

2.8. Nazmu'l-Leâl: Şeyh Ahmed (öl. ?) tarafından 1641 yılında tanzim edilmiştir. Toplam 664 beyit olan eserde, 3000'den fazla Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir (Gülhan 2010: 209-10).

2.9. Müfidü'l-Müstefidîn: Tertip özelliği bakımından Tuhfe-i Şâhidî'ye benzeyen eser, 1643 tarihinde telif edilmiş olup müellifi belli değildir. Girişte 30 beyitlik bir mesnevi, 30 kıt'a ve sonda da 109 beyitlik bir mesnevi vardır. Metin kısmı 354 beyit olup yaklaşık 1500 Arapça kelimeye Türkçe karşılıklar verilmiştir (Eliaçık 2013: 84).

2.10. Sübha-i Sıbyân: 1063/1652-53 yılında telif edilen eserin müellifinin ismi yazma nüshalarda belli değildir. Matbu nüshalarda ise Mehmed b. Ahmed er-Rûmî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî ve Er-Rûmî Bosnavî Ebu'l-Fazl Muhammed Ahmed gibi farklı şekillerde verilmektedir. Eser, 460 beyit civarındadır (Kılıç 2006: 69-70).

2.11. Nazmü'l-Ferâ'id: Abdulmezîd-zâde Hâfız Efendi (öl. ?) tarafından 1697-98 yılında yazılmıştır. 826 beyitten müteşekkil olan eserde 3273 Arapça kelimenin 2331 Türkçe kelimeyle karşılığı verilmiştir (Yakar 2009: 998-1001).

2.12. Şehdü Elfâz: Bozoklu Şâkir Osman tarafından (öl. 1817) 1204/1789-90 yılında yazılmıştır. 309 beyit tutarındaki eserde, 1001 Arapça kelimeye 899 adet Türkçe kelimeyle karşılık verilmiştir (Özkan 2013: 441-42).

2.13. Tuhfe-i Âsım: Mütercim Asım Efendi (öl. 1819) tarafından 1213/1798 yılında yazılmıştır. 1250 beyitten oluşan eserde 3402 Arapça kelimenin 3249 kelimeyle Türkçe karşılığı verilmiştir (Tiryakiol 2013: 15-18).

2.14. Nuhbe-i Vehbî: Sümbülzâde Vehbi (öl. 1809) tarafından 1214/1799 yılında kaleme alınmıştır. 1948 beyitten müteşekkil olan eserde 3800 Arapça kelimenin Türkçe karşılığının yanında 550 tabir ve deyim anamları verilmiştir (Yurtseven 2003: 29).

2.15. Tuhfe-i Hâcibî: Muhlis Halil Bey tarafından kaleme alınmıştır. Eldeki nüshasının 1223/1808 yılında istinsah edildiği dikkate alındığında bu tarihte veya öncesinde nazmedildiği anlaşılmaktadır. 13 beyitlik mukaddimeden sonra 122 beyitlik sözlük kısmından oluşan eser, mesnevi nazım şekliyle yazılmış olup Arapça 516 kelimenin Türkçe karşılığını ihtiva etmektedir (Uz 2019: 4091-92).

2.16. Lugat-ı Yûsuf: Yahyâ Efendi tarafından 1241/1826 yılında yazılmıştır. 114 beyitten müteşekkildir. Eserde, 500 civarı Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir (Ceviz ve Gündüzöz 2006: 213-16).

2.17. Tuhfe-i Fevzî: Edirne Müftüsü Fevzî Efendi'nin (öl. 1900) kaleme aldığı eser, 1048 beyittir. Eserde 3200 civarında Arapça kelime/kelime grubunun Türkçe karşılığı verilmiştir (Boran 2016: 88-91).

2.18. Lugat-ı İbn-i Kalender (Türki vü Tâzî): İbn-i Kalender (öl. ?) tarafından 17. yüzyıl veya öncesinde telif edildiği düşünülen eser, mensur bir mukaddime ve 19 kıt'adan müteşekkil olup toplam 235 beyittir. Eserde, 1050 civarında kelime ve ibarenin Türkçe karşılığı verilmiştir (Öztürk ve Jaradat 2021: 1100-05).

2.19. Bülğatü's-Sıbyân: Müellifi ve telif tarihi meçhul olan eser, bir mukaddime ve sözlük bölümünü oluşturan 18 kıt'adan müteşekkildir. Mukaddime bölümü ve takti beyitleriyle birlikte eserdeki toplam beyit sayısı 250'dir. Eserde, 1100 civarı Arapça kelimenin Türkçe karşılığına yer verilmiştir (Kaplan 2021: 46-47).

3. İsbâh

Biyografik ve bibliyografik kaynaklarda *İsbâh* hakkında herhangi bir bilgiye tesadüf edilememektedir. Eserin şimdilik bilinen tek nüshası, Millet Kütüphanesinde Ali Emiri Koleksiyonu "Manzum 1296" numarada kayıtlıdır.

Ferağ kaydındaki bilgilere göre Kotar geçici kadısı Abdülbâkî b. Mehemmed tarafından 1044 Ramazan (1635 Şubat/Mart) tarihinde istinsah edilmiştir. 15 satır, çift sütun ve nesih hatlı bu nüshanın kıt'a başlıkları ile kıt'alaraki vezin kalıpları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ayrıca karşılıkları verilen Arapça kelimelerin üstlerine kırmızı çizgi çekilmiştir.

3.1. Eserin Telif Tarihi, Müellifi ve İsmi

İsbâh'ın telif tarihi belli değildir. Ancak eserin sonundaki 1044 Ramazan (1635 Şubat/Mart) tarihli ferağ kaydına istinaden bu tarih veya öncesinde telif edildiğini söylemek mümkündür.

Müellif, eserin 18. kıt'asındaki bir beyitte mahlasının Kerîmî olduğunu zikretmiştir:

*Ey Kerîmî rûz [u] şeb Hâkdan dile maşşûduñi
Tâ ayakda kımaya halhâl rûz şeb Hâk seni(Kıt. 18/14)*

Bunun yanı sıra müellif, Arapça kaleme aldığı mukaddimede Anadolu'da kadılık yapmakta olduğunu dile getirmiştir. Ancak Kerîmî eserinde hem mahlası hem de ifa ettiği görevle ilgili verdiği bu mahdut bilgiler dışında biyografisine ışık tutacak herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Biyografik kaynaklarda eserin istinsah tarihi olan 1044/1635 yılı ve öncesinde yaşadığı belirtilen bu mahlasa sahip üç şair hakkında bilgi verilmiştir.¹ Ne var ki her üç şairin hayatı hakkında verilen bilgiler arasında böyle bir eser kaleme aldıklarına dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır.² Bu durumda *İsbâh*'ın bu şairlerden birine ait olma ihtimali yanında aynı mahlası kullanan ancak biyografik kaynaklarda kendisine yer bulamamış farklı bir şaire ait olması ihtimal dâhilindedir.

3.2. Şekil ve Muhteva Özellikleri

3.2.1. Şekil Özellikleri

Arapça kısa bir mensur mukaddimeyle başlayan *İsbâh*, klasik Türk edebiyatında telif veya tercüme şeklinde kaleme alınan birçok eserde karşılaşılan hamdele-salvele, tevhit, na't, münacat, sebep-i telif ve hatime bölümlerinden mahrumdur.

Arapça-Türkçe manzum bir sözlük olan *İsbâh*, Arapça mensur bir mukaddimeyle başlamaktadır. Bu bölümde Kerîmî, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salat ve selamda bulunduktan sonra; ilimdeki noksanlığına ve içindeki sevincin azlığına rağmen *Kitâb-ı Dürer*'deki³ bütün kelimeleri bir araya getirdikten sonra; *es-Sihâh*⁴, *el-Muhtâr*⁵, *el-Kâmûs*⁶ ve *el-*

¹ Kerîmî mahlasını kullanan bu şairler için bak. (Köksal 2013), <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kerimi-abdulkerim>; (Aksoyak 2014), <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kerimi-kerimi-efendi>; (Kaplan 2014), <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kerimi-seyhulharemzade-abdulkerim>.

² Müellifi, Kerîmî mahlaslı bir şair olan ve 16. yüzyılda kaleme alınan Arapça-Farsça-Türkçe üç dilli manzum bir sözlük daha bulunmaktadır (bak. Kaplan 2017, Kaya 2017). *İsbâh* ile bu sözlüğün aynı dönemlerde yazılmış olması ve müelliflerinin aynı mahlasa sahip olması her iki eserin de aynı müellif tarafından tanzim edilmiş olabileceğini akla getirir de şimdilik elde bu durumu teyit edecek herhangi bir kârîne bulunmamaktadır.

³ Müellif, kelimelerini aldığını söylediği *Kitâb-ı Dürer*'le ilgili açıklayıcı herhangi bir bilgi vermemiştir. Müellifin zikrettiği söz konusu eserin Molla Hüsrev (öl. 885/1480) tarafından telif edilen, Hanefî âlimleri tarafından kaynak eser olarak kabul edilen ve senelerce Osmanlı medreselerinde fıkıh derslerinde okutulmuş olan Arapça *Dürerü'l-Hükkâm* (Akgündüz 1994: 27) olması ihtimal dâhilindedir.

*Misbâh*⁷ gibi sözlüklere müracaat etmek suretiyle bu kelimeleri tashih edip ilmik ilmik işledikten sonra nazmettiğini ve eserine de “*İsbâh*” ismini verdiğini ifade etmiştir.

İsbâh, kelime veya kelime gruplarının anlamlarının verildiği beyit sayısı 4 ile 80 arasında farklılık gösteren 38 kıt’adan müteşekkildir. Eserdeki toplam beyit sayısı, 572’dir.

İsbâh’ı teşkil eden kıt’alarda, hurûf-ı heca tertibi üzere eliften ye harfine kadar alfabetik bir düzende aynı harfle başlayan kelimelere yer verilmiştir. Alfabedeki bütün harflerden kıt’aların yer aldığı eserde, bazı harflerde “te (3), dal (2), sin (2), ayın (2), ğayın (2), kaf (2), mim (4)” ve “nun (2)” birden fazla kıt’a tanzim edilmiştir.

Manzum sözlüklerde kıt’a sonlarında, söz konusu kıt’aların tanziminde kullanılan bahir ve vezinlerin bilinip bu vezin üzere kolayca ezberlenmesi amacıyla aynı vezinde bir ya da iki takti beyti yazılması çok yaygın bir usuldür. Bu beyitlerde bahrin adı söylenir ve veznin tef’ileleri yazılır. Bir beyitlik takti beyitlerinde veznin tef’ilelerine ilk mısradaki, iki beyit olanlarda ise üçüncü mısradaki yer verilir (Öz 1996: 65).

Bu anlamda *İsbâh*’taki durum da diğer manzum sözlüklerden farklılık arz etmez. Eserdeki mevcut 38 kıt’anın ikisi hariç (32, 37) hepsinde takti beyitlerine yer verilmiştir. Mevcut 52 takti beytinin tamamı kıt’a sonlarında bulunurken 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 18 ve 19. kıt’alar çift; diğer kıt’alar ise birer takti beytine sahiptir.

Şair, manzum sözlüklerde karşılaşılan yaygın geleneğe uygun olarak takti beyitlerinde “ilmin önemi, cehaletin zararı, ibadet etmenin önemi, nefsin zararları, Allah’a ittiba ve tevekkül, lügat ezberlemenin önemi, tazarru” ve “şefaât” gibi nasihatamız bir edayla hikemî düşünceler terennüm etmiş; bahirleri belirtmeden kıt’alarda kullanılan kalıpları zikretmiştir:

*Yatma giceler şubha deġin Hâlıkı yâd it
Ger ‘âķil iseñ ‘âķıbetüñ eyle te’emmiil*

*Mef’ülü mefâ’ilü mefâ’ilü fe’üün
Tahşîl-i ‘ulüm ile çalış itme te’alliil* (Kıt. 3/13-14)

3.2.1.1. Vezin ve Kafiye

Kerîmî, kıt’aların tanziminde hezec, remel, serî, münserih, hafif ve mütedârik olmak üzere altı bahre bağlı sekiz farklı kalıp kullanmıştır. 14’lü hece veznine uyan bir kıt’a (32) hariç, 36 kıt’anın yazılmış oldukları bahir ve kalıp dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Bahir	Kalıp	Kıt’a Numarası
Hezec	<i>mefâ’ilün mefâ’ilün mefâ’ilün mefâ’ilün</i>	4, 10, 19, 37
	<i>mef’ülü mefâ’ilü mefâ’ilün fe’ülün?</i>	3, 23
	<i>mefâ’ilün mefâ’ilün mefâ’ilün</i>	36, 38

⁴ Cevherî’ye (öl. 400/1009’dan önce) ait *Tacü’l-Luġa* adlı sözlük. *Sihâhu’l-Luġa, es-Sihâh fi’l-Luġa* veya kısaca *es-Sihâh* diye de bilinen bu eser, Arap sözlükçülüğü tarihinde tertip itibarıyla yeni bir çığır açtığı gibi sadece sahih, fasih ve meşhur kelimeleri ihtiva etmesi açısından da ayrı bir önem arz etmektedir. Yazıldığı günden bugüne kadar tekmile, zeyil, şerh, ihtisar, tenkit ve tercüme gibi birçok çalışmaya konu olan eser, ilk defa 1270/1853’te Tebriz’de basılmış, daha sonra 1282/1865 ve 1292/1875 yıllarında Bulak’ta yayımlanmıştır (Kılıç 2010: 356-57). El-Bermekî’nin de farklı bir metotla telif ettiği aynı isimde sözlüğü bulunmaktadır (Muhtar 1986: 341).

⁵ Cevherî’nin *Tâcü’l-Luġa* adlı sözlüğüne Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî (öl. 666/1268’dan sonra) tarafından yazılan muhtasar sözlük (Kılıç 2010: 357).

⁶ Firûzâbâdî’nin (öl. 816/1413) Cevherî’nin *es-Sihâh*’ında yer alan kelimelere yenilerini eklemek suretiyle yazdığı eser. 813/1410 yılında tamamlanan eserde kelimeler, Cevherî ekolüne göre dizilmiştir (Kılıç 2001: 287).

⁷ Feyyûmî’nin (öl. 770/1368) *el-Misbâhu’l-Munîr fi Çaribi’ş-Şerhi’l-Kebîr* isimli sözlüğüdür. Feyyûmî, *el-Misbâhu’l-Munîr* adıyla şöhret kazanan bu eserinde, Zamehşeri’nin *Esâsu’l-Belâġa* adlı eserinin etkisinde kalmıştır (Eren 2009: 145).

Remel	<i>fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>	1, 7, 9, 13, 15, 17, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 29
Serî	<i>müfte'ilün müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün</i>	25
Münserih	<i>müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün</i>	2, 5, 6, 8, 11, 14, 21, 27, 30, 31, 33, 34, 35
Hafif	<i>fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün</i>	16
Mütedârik	<i>fâ'ilün fâ'ilün fe'ülün fe'ül</i>	12

İsbâh'daki 38 kıt'ada üç farklı kafiye türü tercih edilmiştir. Kıt'alardan 20'si mücerred (1, 2, 3, 4, 6, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 38), 16'sı mürdef (7, 8, 9, 12, 13, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 34, 35, 37), ikisi ise müesses (5, 10) kafiyelidir. Başlıklar hâlinde mesnevi nazım şekliyle yazılan son kıt'ada ise büyük oranda mürdef kafiye kullanılmıştır.

3.2.2. Muhteva

Manzum lugatler oluşturulurken müellifler; *Kur'an*'dan, başka manzum sözlüklerden, mensur sözlüklerden ve İslam tarihinde kabul görmüş edebî metinlerden faydalanır. Bazı manzum sözlüklerde müellif eser içerisinde istifade ettiği eserlerin adını da zikreder (Doğan Averbek 2019: 70).

Kerimî de *İsbâh*'ı tanzim ederken birçok tuhfe müellifi gibi kendince önemli gördüğü *es-Sihâh*, *el-Muhtâr*, *el-Kâmûs* ve *el-Misbâh* gibi sözlüklerden istifade ettiğini eserin Arapça mukaddimesinde beyan etmiştir.

İsbâh'ta 1800 civarı Arapça kelime veya ibarenin Türkçe karşılıklarına yer verilmiştir. Beyitlerde karşılığı verilen kelime veya ibare sayısı 1 ile 7 arasında farklılık gösterse de daha çok 3 ile 4 arasında yoğunluk göstermektedir. Aynı zamanda karşılıkları verilen bu kelimelerin tertibinde kaynak dil olarak öncelik sırası da gözetilmemiştir. Bunda vezin ve kafiyenin bağlayıcılığını göz ardı etmemek gerekir:

El ayası rāḥa revṣ oldı terek küldür remād
Di burun ḳanu ru'āf ügey babadur dahı rāb (Kıt. 13/3)

Oldı küçüklük şıḡar dönmek şaded şıbaḡ boya
Şabb dökmek hem ṫaraf şafḡa oda yanmaḡ şulī (Kıt. 18/8)

Kerimî birçok yerde Arapça kelimelere karşılık olarak -Türkçe karşılık bulamamış olmasından olsa gerek- yine Arapça kelimeleri kullanmak zorunda kalmıştır:

Re'fet oldı hem ziyāde rahmet ü bilek rüsüg
Göz ağrımaḡdur remed muḡkem raşīn vāsī' riḡāb (Kıt. 13/2)

Tāf ḡaḡr böḡrüne elin ḡomaḡ teḡaşşur
Di tezkiye artmaḡ tezārr ne terākül (Kıt. 5/4)

Tuhfe türündeki eserlerde daha çok isim ve isim kökenli kelimeler tercih edilmiş olmakla birlikte çeşitli fiillere de yer verilmiştir. Aynı durum *İsbâh* için de geçerlidir. 400 civarında fiilin Türkçe karşılığının verildiği eserde, birkaçı dışında fiillerin mastar şekilleri tercih edilmiştir:

Neks bir nesneyi baş aşıḡı ḡılmaḡ nehb ḡapmaḡ
Neffāz geḡmek boḡazlamaḡ naḡr gündüz nehār (Kıt. 34/4)

Nesne ile oynamaḡ leḡo leziḡ ḡurb-ı cenb
La'n iraḡ itmek di hem nāḡa gebe ḡalmaḡ leḡāḡ (Kıt. 29/7)

ṫayy dürmek ṫarḡ atmaḡ ṫamḡacı ṫarrāzdur
ṫur' olmaḡ ṫāli' hem ḡāder ipleri ṫnāb (Kıt. 20/3)

Manzum sözlüklerin genelinde karşılaşılan ortak özelliklerden bir diğeri de karşılıkları verilen ibarelerin genellikle kelimelerden müteşekkil olmasıdır. Ancak bu eserlerde kelime öğretimi dışında konuşma bilgisine yönelik hazır kalıpların da öğretimi amaçlandığı için zaman zaman kısa cümle şeklinde veya terkip hâlindeki ibarelerin de karşılığına yer verilmiştir. Kerîmî de bu amaca matuf olarak yer yer bazı Arapça söz kalıplarının karşılığını vermekten geri durmamıştır:

İstedüğüñ yire git dimekdür hayleke 'alā
Ġābirike dimekdür kişi hatunna ğaflet ğaheb (Kıt. 24/8)

Boşadum yanumdan 'avret çık dimekdür uhrucî
Hem yakınlık oldu ilmām ava çıkmak istimā' (Kıt. 1/47)

Edebî eserler, bir dilin tarihî seyir içinde hem sahip olduğu zenginliğin hem de maruz kaldığı birtakım değişimleri takip edebilme imkânı sunması bakımından oldukça önemlidir. Toplumsal dil hafızasının adeta kayıt altına alındığı bu eserler, bir bütün olarak ele alındığında büyük bir sözlük olarak da değerlendirilebilir. Hem bir edebî eser, hem bir gramer kitabı hem de bir sözlük olarak nitelendirilebilecek olan tuhfeler; tanzim edildikleri dönemlerde dil öğretimine yardımcı olmak dışında ihtiva ettikleri zengin dil malzemeleriyle de oldukça önemli eser türleridir. Bu anlamda tuhfeler, hem dilde canlılığını muhafaza eden hem de çeşitli sebeplerle güncelliğini kaybederek kullanımdan düşmüş bazı kelimeleri bünyelerinde barındırmalarıyla önem arz etmektedir.

*İsbâh'*ta da tanzim edildiği dönemde kullanımda olan ancak günümüzde arkaik hâle dönüşmüş bazı kelimelere tesadüf edilmektedir. "Aldamak (Kıt. 24/5), arğaç (Kıt. 29/1), aşmak (Kıt. 23/11), başmak (Kıt. 9/2), bitün (Kıt. 27/3), bizlengiç (Kıt. 33/19), digil (Kıt. 10/4), dürüşmek (Kıt. 30/1), eñek (Kıt. 12/3), geñizlemek (Kıt. 28/7), gidi (Kıt. 27/15), güçmek (Kıt. 4/9), ımızğanmak (Kıt. 34/3), ırmak (Kıt. 22/5), kırañu (Kıt. 11/2), kıravul (Kıt. 13/13), kıatı (Kıt. 18/7), kıoduğ (Kıt. 7/11), kıulun (Kıt. 31/4), oñurğa (Kıt. 18/13), oyadutmak (Kıt. 31/9), puluç (Kıt. 22/1), şağan (Kıt. 35/5), şağrı (Kıt. 28/3), şağrı (Kıt. 35/5), şabanca (Kıt. 18/4), şayrak (Kıt. 18/6), tegelti (Kıt. 32/19), ters (Kıt. 9/1), uğrı (Kıt. 29/6), uğrulamak (Kıt. 24/5), uvağ (Kıt. 8/9), yarağ (Kıt. 32/1), yedmek (Kıt. 27/6), yeginlik (Kıt. 1/66), yelimşik (Kıt. 29/1)" ve "yeliñ (Kıt. 19/1)" bu kabildendir.

Bazı kelimelerin anlamları verilmeden sadece çoğul hâllerinin dile getirilmesi, tuhfe türündeki birçok eserde karşılaşılan ortak özelliklerden biridir. Tuhfelerin sahip olduğu bu ortak özellik, *İsbâh'*da da görülmektedir. Bu anlamda eser, 80 civarında kelimenin çoğul hâlini bünyesinde barındırmaktadır:

Cem'-i bennādür bünnāt ayırmağa dindi ba'c
Dinildi hem berārî oldı cem'-i beriyye (Kıt. 2/8)

Harâ'ir cem'-i harr hayyız oldı hem mekân
Dahı oduncı haññab cem'-i hūta di hıytân (Kıt. 8/15)

Aynı minvalde bazı kelimelerin anlamları zikredilmeden sadece zıt anlamlarının söylenmesi de tuhfelerde yaygın karşılaşılan bir durumdur. Bu anlamda *İsbâh'*ta 10 civarında kelimenin sadece zıt anlamları söylenmiştir:

Zıdd-ı akıldür sefîh mühmel südâ şâ'id bilek
Meskeninden kimseyi dūr eylemekdür hem sibâ' (Kıt. 15/12)

Harâmdan ihtirâz itmek tevarru' birlemek tevhi'd
Di tesnîm zıdd-ı taşîh göz yaşı açmak tehellüldür (Kıt. 4/30)

*İsbâh'*ın aynı türdeki eserlerle ortak özelliklerden bir diğeri de sadece günlük hayatta ihtiyaç duyulan sıradan kelimelere değil, özel isim hüviyeti taşıyan yer ve şahıs isimlerine de yer verilmiş olmasıdır:

Mensik oldu di kurbân zebhı olacak yire
Müzedelife Mekkede bir yire konuldu ad (Kıt. 32/9)

Oldı hem 'aşâ'ir dahı di cem'-i 'aşîre
'Aql oldu diyet ism-i rüçüldür dahı 'Affân (Kıt. 23/3)

Yas dutmağ oldu ihdâd Erîk ism-i nehr
Tahtlardur hem erâ'ik kaşd oldu istivâ (Kıt. 1/61)

Düvoeyre taşğîr-i dürr derece nerdübân
Dicle ne nehr-i Bağdâd mâni'adur dâriye (Kıt. 11/1)

4. *İsbâh'*tan Örnek Kıt'alar

Harfü'l-Hâ'i Ma'a Kâfiyetü'n-Nün

1. Kâra böcek **h**unfus u **h**ayt iplik ü **h**üsrân ziyân
Ters **h**ur' u **h**abş murdâr **h**arîta câmedân
2. **H**arz başmağ dikmek oldu di dahı **h**itâm
Di mücerred âdeme **h**alî **h**urab vîrân olan
3. Di **h**ır[ı]z boncuğ **h**imâr 'avret başı şarduğı bez
Boş böğürdür **h**âşıra sünnet yiridür **h**itân
4. Hem delik **h**arq u tevâzu'dur **h**uşû' köhne **h**alef
Huṭve adım **h**aby gizlü yir marâzdur hem **h**unân
5. Eylemek rengin **h**azbdur göçer ev dahı **h**ıbâ'
Haşr? iri nesne oldu mesken-i tüccâr **h**ân
6. Kuru ot **h**âşîş ü boğmağ oldu hem **h**ank
Ay dutulmağdur **h**usûf **h**avân oldu arslan
7. Zevcesinün akrabâsına **h**aten di kişinün
Habb ehl-i hud'a vü hem şâhib-i hîle olan
8. Şâ'imün ağzı koğusudur **h**ulûf atmağ **h**azef
Kuş boğazında olur hem bir marâzdur bil **h**annân
9. Hem nefisün zıddıdır bilgil **h**ay[i]s âhir **h**itâm
Hares kötürüm dahı **h**ânân oldu cem'-i hân
10. Hem tevâzu' idici **h**âzi' muhayyerlik **h**ıyâr
Hals kapmağ **h**âl beñ el-**h**uşyetân biyzatân
11. Ayağı bağı çözülp şalvirilen ib[i]l
'Avret dahı dinür ente **h**aliyye ey cevân
12. **H**ıṭbe 'avret dilemek **h**attân sünnet idici
Hazz ibrişimden olan şevbe dindi bî-gümân

13. Di şığır teresi **hısy** dağı **halîf** oldı şerîk
Maşrıq ile mağribe dinildi dağı **hâfikân**
14. **Habı** urmaq hem **hılâbe** aldamaq yular **hıtâm**
Hâlif hâmil devedür iki hâdim **hâdimân**
15. **Hıtta** nefsi'çün kişi dîvâr çekmek bir yire
Hem **hısy** oldı taşaksuz siniye dindi **hıvân**
16. Dôsta **hulle** dağı papuççıya **haffâf** di
Hem **habîs** oldı kabîh ü [...] ⁸ sinidür **hıvân**
17. Ol muhibb-i ehl-i 'irfân u kemâlât-ı hüner
Sevme cühhâlı cihânda merd iseñ ey nevcüvân
18. *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
'Ârif olan şöhet itmez câhilân ile bir ân

Harfü'ş-Şād Ma'a Kāfiyetü'l-Yā'i

1. **Şurre** kîse **şahn** meydân hâç-ı kâfirdür **şalîb**
Nerdübâna çıqmağa dindi **şu'ūd** oğlan **şabî**
2. Boyacı **şabbâg** u toğrı **şâ'ib** ü dönmeq **şader**
El alışmaq **şafk**adur bāzār iderken ey aḫî
3. Zā'id ü mālâ muqâbil olmayandır hem **şıla**
Di cibâl ü ğayrıdan şavtuñ gibi gelen **şadâ**
4. Hark-ı üzñ oldı **şimâh** peklik **şalâbet** yün[e] **şüf**
İşlemek **şun'** u tabanca **şaf'** u şusuzluk **şadâ**
5. İbtidâsı nesnenüñ **şadr** u göğüsdür di dağı
Dindi **şaykal** şol kese k'oldı pas açmaq şan'atı
6. **Şahra** büyük taş u yiryüzi vü **şaykal** tayraqdur
Hâmlâ itmekdür **şayâl şahî** ayık oldı dağı
7. İtmege hâdinden artıq hem tekebbürlük **şalef**
Hem günâhundan rücû' itmek **şafh şulb** katı
8. Oldı küçüklük **şıgar** dönmeq **şaded şibağ** boya
Şabb dökmeq hem taraf **şafha** oda yanmaq **şulî**
9. Hem nücūma kulluk idenler olupdur **şabi'e**
Epsem olmaq **şamt** u buluşmaq **şadif** oldı
10. **Şıhr** kayın ana vü 'avret dururken mahremüñ
Hem di mağnemden imâm nefsi'çün alduğı **şafi**
11. Dağı uyluk etleri iki yanında kıyruğuñ
Bil ki **şalveyn** oldı bir işden eli çekmek **şulâ?**

⁸ [...]:

12. İsm-i şâ'ir **Şâhib** oldu mehr-i mer'e hem **şadâk**
Şavn şakinmak kıyumcı **şâ'ig** ü **şufrâ'** şarı
13. **Şulb** oñurğa kemügidür dahı **şufr** oldu tuç
Hem **şayâg** oldu kıyumcılık diyüp dut sözümi
14. Ey **Kerimî** rüz [u] şeb Hâkdan dile maşşüduñı
Tâ ayakda kıomaya hâlhal rüz şeb Hâk seni
15. *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
Yâ İlâhî müstecâbü'd-da've kıl dâ'im beni

Harfü't-Tâ'-i Ma'a Kâfiyetü'l-Bâ'i

1. **Tall** vâbil zıddı hem **urrâ** cemî'an dimedür
Di helâl ü gökçek ü hoş kıoñuya sen **tib** ey şâb
2. **Tavl** kıudret **tard** sürmek **ta'n** dürtmek oldu hem
Tarr yarmak hem müşellesdür **tlâ'** gökçek ne **tâb**
3. **Tayy** dürmek **tarh** atmak tamgacı **tarrâzdur**
Tur' olmak **talî'** hem çâder ipleri **tinâb**
4. Hem degirmenci **tañân** deşt legen tâze **tariyy**
Tarş aşammdur **tâgiye** oldu dahı **tayh** 'azâb
5. Sâkin olmakdur **tumânîn** dahı tākāt durur
Hem **tam'a** olmak harîş Allâhü a'lem bi's-şavâb
6. *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
İlme 'aşık olanuñ gitmez elinden hiç kıtâb

Bahr-ı Hezec İcrâ Maqbüz İt

1. Kâñlı 'acele oynamak oldu 'abeş ey cân
Dindi 'Arabî ata 'ırâb u zebün 'uryân
2. Hem gâlib olup itmege kıahr 'unve dinildi
Yük dengi 'id[i]l bilmege di dahı sen 'irfân
3. Nefsin kışi men' eylemek 'aff oldu harâmdan
Dönmek girü 'avd u dahı bir şehr adı 'Ummân
4. 'Avd oldu ağaç Pârisî âfet dürrür 'âhe
Eyle zıyâ' oldu 'akâr ey gül-i handân⁹
5. 'Â'il di faķire fuķarâya dahı 'ayle
'Avret gebe kıalmaqdur 'ulûķ eylegil iz'ân
6. Di dahı 'afif ol kışiye olmaya zânî
Hem yevm-i şedîde di 'abûs aħmağa 'icân
7. Di 'unne cimâ'dan kıatı olmak durur 'âciz
Zıdd sefil 'ulivv evvel-i her şey'e di 'unvân

⁹ Vezin tutarsız.

8. Vaṭ' ücreti miḳdârı 'uḳ[u]r oldu zinâger
Olaydı helâl evvel-i her şey'e di 'ulvân
9. Hem yârelemekdür bil 'aḳ[la]r 'azz ışıрмаḳ
Yek-çeşm 'aver dindi bir âdem adı 'Adnân
10. Bir nesneyi duymaḳdur 'uṣûr 'arz tarafdur
Hem eski şarâb 'â'ik ü düşmenlige 'udvân
11. 'Asb erkegi dişilere aşmaḳa kirâyâ
Virmek¹⁰ iki 'abîd daḫı dindi bil 'ubeydân
12. Hem itmege nisbet kişi atasına nefsin
Dinildi 'azâ iki 'ayndur daḫı 'aynân
13. Oldı hem 'aşâ'ir daḫı di cem'-i 'aşîre
'Aḳl oldı diyet ism-i racüldür daḫı 'Affân
14. *Mef'ülü mefâ'ilü mefâ'ilün fe'ülün*
Allâha tevekkül idüp o gül gibi ḫandân

Ḥarfü'l-Ġayn Ma'a Kâfiyetü'l-Bâ'i

1. Ġudde bezdür ġays yağmur bir marazdur gözde ġarb
Ġuṣn ağaç budığıdur keskin kılıçdur hem ġarb
2. Di ġarîr medyün şuya dalcı hem ġavvâşdur
Ġoyuna ṫarı olur hem bir marazdur bil ġarb
3. Hem ḳapamaḳdur ġalaḳ keşret ġazâre ġazz Türk
Ḳuzḡun oldı di ġudâf 'atk-i mâ ġabb
4. Ġalve bir oḳ atımınıñ ġâyeti bulut ġamâm
Ġazz men' itmek ġurâba ḳarḡa di ġayza ġazab
5. Di ġanîmet malın uğrulamaḳa daḫı ġulûl
Aldamaḳ bâzârda ġabn oldı ḫışm itmek ġazab
6. Ġull boyun baḡı ġalle nesnenüñ maḫşülidür
Dâ'ine ġarim di sinnüñ keskin olması ġarb
7. Hem ġulâmuñ cem'ine ġilmân yağma ġarete
Di ġurûr aldamaḳa delv-i 'azîm oldı ġarb
8. İstedüḡüñ yire git dimekdür ḫayleke 'alâ
Ġâbirike dimekdür kişi ḫatununa ḡaflet ġaheb
9. Di ġarâme hem edâsı vâcib olan nesneye
Hem ġayânîdür bulutlar ġâlib olmaḳdur ġaleb
10. *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
'Âlim ü fâzil olursın var ise sende ṫaleb

¹⁰ Virmek: Virmekdür N.

Faşlu'l-Fâ'i Ma'a Kâfiyetü't-Tâ'i

1. Kaṭ' u taḳdîr oldı **farz** u **felke** dönmek pars **fehđ**
Kesmek oğlanı süğ emmekden **feṭîm** geçmek ne **fât**
2. **Fekk** ayırmak şaruya boyamağa dindi **faḳ'**
Fahz uyluḳdur **feza'** ḳorḳu yaban yiri **felât**
3. Barmağı çatlatmağa di **ferḳa'a** kürke **fürv**
Üst dondur daḳı **ferâcî** yigit 'avret **fetât**
4. Añlamak **feḳih** ü cevâbdur **fenâ'** kesmek **ferâ**
İnkisâr u za'f **fetre** nehr-i Kûfe hem **Furât**
5. Hem yüzüğüñ ḳaşına **faşş** u cem'ine dindi **füşüş**
Fetel iplik bükmege di ṭatlu şuya hem **fürât**
6. Di ğanîmet hem ḫarâc u hem rücû' oldı **fey'**
Hem zevâlden şoñra olan zılla di ey pāk zât
7. Çâdere **fuṭâđ**? gök ṭaşa di **feyrüzec** daḳı
Di ğalîz nesneye irişmemek **fazz** u **fevât**
8. **Fidye** di daḳı ğünâhuñdan bedel virdüğüñe
İki barmaḳ arasında ferceye dindi **fevât**
9. *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
'Âlim olmak diler iseñ durma ḫıfz eyle luğât

Faşlu'l-Ḳâf Ma'a Kâfiyetü'n-Nün¹¹

1. **Ḳaşş** kesmek iriñ **ḳay[i]ḫ** ökçege dindi **ḳafîz**
Ḳuffâz eldiven[e] **ḳarḫaya** dindi çıban
2. **Ḳalb** di döndürmege **ḳalensüve** oldı börk
Ḳanṭaradur köpri hem ḳatı kızıl nesne **ḳân**
3. Gelmek oldı seferden **ḳudüm** u **ḳamle** kehle
Ḫacc ile 'umre bitün cum'a dinildi **ḳırân**
4. **Ḳırd** maymuna hem **ḳanât** oldı şu gezeri
Avuç ile olan oyun **ḳımâr** oldı ey cevân
5. **Ḳanâṭîre** köprüler **ḳamîşe** dindi gönlek
Ḳahḳarî ḳıçın ḳıçın yürimekdür it iz'an
6. **Ḳazâ** ḫük[ü]m yedmege dinildi daḳı **ḳavđ**
Di **ḳaravî** köyliye muşâhib olmak **ḳırân**
7. **Ḳınn** ḳul and içmege dinildi bilgil **ḳasem**
Penbe **ḳuṭ[u]n ḳar'** ḫayz emîn oldı **ḳabbân**

¹¹ Müellif her ne kadar takti beytinde bu kit'anın kalıbının "müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün" olduğunu belirtmişse de mısra'lar bu kalıba uymamaktadır.

8. Yüz yigirmi raflı durur dinildi dahı **kıntār**
Qazf atmaq āstīn oldı dahı bil **kunān**
9. Cem‘-i qarīnedür hem **qarā’in** ey meh-cebīn
Arz-ı ba‘īde **kuşvā** mahfe ağacı **kıtān**
10. Ferce zeker girmege māni‘ olan şey’ **qaran**
Çāder-i şebdür **qırām** ism-i cebeldür **Qanān**
11. Cümle ağızla ekl hāzm **qazm** zıddıdur
Şi‘eye **karūre** di dahı terāzū **qabbān**
12. **Qadh** di ta‘n itmege hıyāra di hem **qıssā’**
Qarn boynuz oldı hem bir yirüñ adı **Qatvān**
13. Şedīd olan āfete **qari’a** di kabak **qar’**
Qıst hisāba koltuk kemer koğu koğmaq **kunān**
14. **Qumkuma** şol ālete dinildi konur gül-āb
‘Azm-i enfe di **qasbe** cāriyelerdür **qıyān**
15. **Qal’** koparmakdur cem‘-i kıdr hem **qudür**
Qısr nesnenüñ kabı gididür **qaratabān**
16. Oldı velī-i maqtül önünde içilen and
Qasāme **qanış** avcı cem‘-i kafize **qafzān**
17. Zamān-ı qa‘-ı ‘ineb odı dahı bil **qıtāf**
İbrişime dindi **qazz** penbeciye di **quṭṭān**
18. **Qunye** kişi nefsine şakladuğı aşıl māl
Cem‘-i qarhadur **qurūh** yakınlığa di **qurbān**
19. Nişf-ı dāniqa **qirāt** huccete di **qabāle**
Qavad kışāş itmege cem‘-i qınve **qınvān**
20. Qamış yirine etrāk giydüğü yektāya di
Qurtaq **qaren** otuz yıl qabāya dindi **qaftān**
21. **Qaraz** selem yaprağı **qınva** kibāse-i temr
Arz-ı saṭiḥ oldı **qā’** digil cem‘ine **qıy’ān**
22. *Müfte’ilün fā’ilün müfte’ilün fā’ilün*
Baḥr-ı vāfir meczū hem matvī be-dān

Faşlu’l-Lām [Ma’a Kāfiyetü’l-Hā]

1. **Lahme** argaç **lebbe** menḥar yelimşik nesne **lüzüc**
Lev’a yanmaqdur maḥabbet nārına ebyaz **liyāh**
2. Dindi ḥüsn-i şavt ile āvāze kılmakdur **lahn**
El ayası ile zarb **latm** oldı hem şuşadı **lāh**

3. **Lâ-muḥâle** şeksüz ü şarḡı **lifâfe** hûş **lûbb**
Lebş mekş ü âşikâre oldı dimekdür **lâh**
4. **Lems** yatışmak di âteş yalıñıdur hem **leheb**
Yavuz aşillu **le'im** ü şuşamak oldı **levâh**
5. **Levze** bâdem **liyta** kâmuş kabı şokmakdur **ledğ**
Levş şarmağ daḡı şaḡılan develerdür **lekâh**
6. **Leşş** uğrı hem **luḡmedür** qarâbet kerpiç **lebin**
Beglerine olmayan münkâd kavm oldı **lekâh**
7. Nesne ile oynamağ **lehv** **leziğ** kurb-ı cenb
La'n irâğ itmek di hem nâqa gebe kalmağ **lekâh**
8. Pek ḡuşümet iden âdemler dürür **ledd** ey aḡı
La'n cem'idür **lu'an** yaban şevrid[ür] **liyâh**
9. *Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*
İki 'âlemde yüzümüz eylegil yâ Rab **liyâh**

Sonuç

Klasik Türk edebiyatının farklı bir veçhesini teşkil eden ve farklı bir dilin öğretimine kaynak teşkil etmesi için tanzim edilen tuhfe türünde birçok eser kaleme alınmıştır. Bu çalışmanın hayat bulmasına vesile olan ve 1044/1635 yılı veya öncesinde Kerîmî mahlaslı bir şair tarafından telif edilen *İsbâh* da bu türün yeni bir halkasıdır. Arapça mensur bir mukaddime, kelime veya kelime gruplarının anlamlarının verildiği beyit sayısı 4 ile 80 arasında farklılık arz eden 38 kıt'adan müteşekkil olan eser, toplam 572 beyittir. Hurûf-ı heca tertibi üzere elif harfinden ye harfine kadar alfabetik bir düzende aynı harfle başlayan kelimeleri ihtiva eden kıt'alarda, tuhfe türündeki yaygın geleneğe mütenasip bir şekilde okuyucuya çeşitli mesajların verildiği takti beyitlerine yer verilmiştir.

Birçok tuhfe müellifi gibi Kerîmî de eserini tanzim ederken kendinden önce kaleme alınmış sözlüklerden istifade etmiştir. Nitekim müellif eserin mukaddimesinde *es-Sihâh*, *el-Muhtâr*, *el-Kâmûs* ve *el-Misbâh* gibi eserlerden istifade ettiğini zikretmiştir. Şair ayrıca hem mukaddime hem de sözlük kısmını oluşturan bazı beyitlerde *Kitâb-ı Dürer* adlı eserdeki kelimeleri bir araya getirdikten sonra mezkûr sözlüklerden de teyit etmek suretiyle eserini yazdığını belirtmiştir.

1800 civarı Arapça kelime veya ibarenin Türkçe karşılıklarının yer aldığı *İsbâh*'ta, bazı kelimelere Türkçe karşılık bulunulamamış olmasından veya vezin mecburiyetinden olsa gerek yine Arapça kelimelerle karşılık verilme yoluna gidilmiştir. Daha çok isim ve isim kökenli kelimelerin tercih edildiği eserde, ekserisi mastar hâldeki 400 civarında fiil de mevcuttur. Aynı zamanda karşılıkları verilmeden 80 civarında kelimenin sadece çoğul hâli, 10 civarında kelimenin ise zıt anlamı verilmiştir. Sadece günlük hayatta ihtiyaç duyulan sıradan kelimelere değil, özel isim hüviyeti taşıyan yer ve şahıs isimlerine de yer verilmiş olması eserle ilgili söylenebilecek bir başka özelliktir.

Üslup itibarıyla mensup olduğu türdeki diğer eserlerle benzerlik gösteren *İsbâh*'ta, yazılmış olduğu dönemin dil hazinesine zenginlik katan ancak günümüzde kullanımdan düşmüş bazı arkaik kelimelere de tesadüf edilmektedir.

Yukarıda serdedilen özellikleriyle dil hassasiyetine sahip bir müellifin kaleminden çıkmış bir eser olan *İsbâh*, şekil ve muhteva itibarıyla tuhfe türünün başarılı bir numunesini teşkil etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmanın en önemli amacı, bir bütün olarak tuhfe türünün sahip olduğu özelliklerin tespit ve tayinine matuf yapılacak olan değerlendirmelere yeni imkânlar sunması yanında; bünyesinde barındırdığı eşsiz zenginliklerle geçmişten geleceğe parlak ışıltılar saçan klasik edebiyatın gözleri kamaştırıcı ihtişamının yeni nesillerce idrak edilmesine ufak bir katkı sağlamaktır.

Kaynakça

- AHTERÎ, Mustafa (1310), *Ahterî-i Kebîr*, İstanbul: Matbaa-yı Âmire.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994), "Dürerü'l-Hükkâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 27-28.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (2014), "Kerîmî, Kerîmî Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kerimi-kerimi-efendi>, (15.08.2022).
- BORAN, Uğur (2016), "Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Fevzî", *Şarkiyat Mecmuası*, 28, 73-154.
- CEVİZ, Nurettin ve Soner Gündüzöz (2006), "Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmî Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: Lûgat-ı Yûsuf", *Ekev Akademi Dergisi*, 10 (29), 211-30.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2011), *Ansiklopedik Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2018), "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, 85-114.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2019), "Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 62-83.
- DOĞAN, Hasan (2016), "Budimli Cihâdî ve 'Teşrih-i Tıbâ' İsimli Türkçe-Arapça Manzum Sözlüğü", *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature*, 2 (4), 16-32.
- EFE, Zahide (2020), "Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfe-i Vâfi", *Dede Korkut Dergisi*, 9 (21), 107-128.
- EFE, Zahide (2022), "Tuhfe-i Vâfi (Vâfi)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tuhfe-i-vafi-vafi>, (10.09.2022).
- ELİAÇIK, Muhittin (2013), "Türkçe-Arapça Manzum Bir Lûgat: Müfîdû'l-Müstefîdîn ve Büyük İstinsâhî Farklar", *Turkish Studies*, 8 (13), 81-93.
- EREN, Ali Cüneyt (2009), "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (1), 129-151.
- GÜLHAN, Abdulkerim (2010), "Şeyh Ahmed ve Manzum Sözlüğü Nazmü'l Leâl", *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks*, 2 (2), 201-225.
- İNCE, Yılmaz (2002), "Manzum Sözlükler ve Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelimât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2), 175-182.
- KAPLAN, Y. (2022), "Tuhfe Türüne Bilinmeyen Bir Örnek: Rükni'nin İngilizce-Türkçe Manzum Sözlüğü (Lehce-i Lankıviç)", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 485-531.
- KAPLAN, Yunus (2014), "Kerîmî, Şeyhülharem-zâde Abdulkerim Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kerimi-seyhulharemzade-abdulkerim>, (15.08.2022).
- KAPLAN, Yunus (2017), "Üç Dilli (Arapça-Farsça-Türkçe) Manzum Bir Sözlük: Lûgat-ı Kerîmî", *Geçmişten Geleceğe Türk Sözlükçülüğü, Elginkan Vakfı 3. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri (19-21 Nisan 2017)*, İstanbul: Elginkan Vakfı, 445-478.
- KAPLAN, Yunus (2018), "Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Lûgat-ı Visâlî", *Dede Korkut Dergisi*, 7 (15), 54-75.
- KAPLAN, Yunus (2020), "Müellifi ve Telif Tarihi Meçhul Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Bülğatü's-Sıbyân", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 41-70.
- KAYA, Hasan (2017), "Kerîmî'nin Manzum Sözlüğü", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 18, 213-252.

- Kerîmî (t.y.), *İsbâh*, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Manzum 1296.
- KILIÇ, Atabey (2006), "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân", *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı)*, 20, 65-77.
- KILIÇ, Hulusi (2001). "El-Kâmûsü'l-Muhît", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul: TDV Yayınları, s. 287-88.
- KILIÇ, Hulusi (2010). "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul: TDV Yayınları, s. 356-57.
- KÖKSAL, M. Fatih (2013), "Kerîmî, Abdülkerîm", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kerimi-abdulkerim>, (15.08.2022).
- MUHTAR, Cemal (1986), "Cemal Muhtar, İslamda Sözlük Çalışmaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 339.
- MUHTAR, Cemal (1993), *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ÖLKER, Perihan (2015), *Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye*, Konya: Palet Yayınları.
- ÖZ, Yusuf (2016), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZKAN, Ferudun Hakan (2013), "Bozoklu Osman Şâkir ve Şehdü Elfâz'ı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, 26, 428-62.
- ÖZTÜRK, Zehra ve Saleh Jaradat (2021), "İbn Kalender'in Manzum Sözlüğü: Türkî vü Tâzî", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (41), 1093- 1150.
- SARI, Mevlüt (2004), *El-Mevârid, Arapça-Türkçe Lûgat*, İstanbul: İpek Yayınları.
- TANRIVERDİ, Eyyüp (2008), *Merkezzâde Ahmet Efendi Islâh-ı Merkezî: Feriştioğlu Lügati Tashih ve İkmal Çalışması*, Konya: Adal Ofset.
- TİRYAKİOL, Selim (2013), *Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler (Tuhfe-i 'Âsım Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- UZ, Özkan (2019), "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Hâcibî", *Turkish Studies*, 14 (7), 4087-4111.
- YAKAR, Halil İbrahim (2007), "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâ'î", *Turkish Studies*, Volume 2 (4), 1015-1025.
- YAKAR, Halil İbrahim (2009), "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Nazm-ı Ferâ'id", *Turkish Studies*, 4 (4), 995-1024.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (1983), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YURTSEVEN, Necmettin (2003), *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatler ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniv. SBE.